

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XIV-XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՉՈՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

XIV դարի 30-ական թվականներին մոնղոլական իլխանությունը հողեվարքի ցնցումներ էր ապրում: Աբու-Սալիդ իլխանի մահից հետո (1335 թ. նոյեմբեր), փլուզվող կայսրության ողջ տարածքի վրա, իսկ էին առել գահակալական պատերազմներ, Հայաստանը դարձել էր արյունահեղ բախումների թատերաբեմ: Հանգուցյալ խանի կտակով գահը գրավեց Ջինգիզ խանից սերված Արփա խանը, որին հայ հիշատակագիրներից ոմանք «արքայուն» կամ «քայուն» վերադիր կոչումն են տալիս (մոնղոլներն այդպես էին անվանում քրիստոնյաներին)¹ և վկայում, որ նա բարյացակամ էր քրիստոնյաների նկատմամբ:

Հազիվ կես տարի էր անցել Արփայի գահակալությունից, երբ իշխանությունը գրավելու փորձ կատարեց Աբու-Սալիդի քեռի Ալի-Փադիշահը, որն Օյրաթ մոնղոլական ցեղի առաջնորդն էր: Լավ սպառազինված բանակով նա դուրս եկավ Բաղդադից, բախվեց Արփա խանի զորքերին, պարտության մատնեց ու սպանեց նրան: Շատերի աչքում թագավոր երևացող այս նոր բռնապետն աչքի ընկավ քրիստոնյաների նկատմամբ ծավալած հալածանքներով. «Յարոյց բազում հալածանս ի վերայ քրիստոնէից, և եկեղեցիսն քակեաց, և զխաչերն խորտակեաց»,— գրում է նրա մասին Թումա Արճիշեցի գրիչը², «Եւ արար հրաման քակել զեկեղեցիս և քակեցին ի բազում տեղիս՝ ի Մօսլայ մինչ ի Խլաթ և ի Սալամաստ»,—լրացնում է նրան անանուն մի ժամանակագիր³:

Կարճատև է լինում նաև Ալի-Փադիշահի իշխանությունը. նրա հաղթանակից ընդամենը 5 ամիս հետո պայքարի հրապարակ են իջնում նոր ուժեր՝ Զեյաիրյան ցեղախմբի առաջնորդ Հասան-Բուզուրգը (բուզուրգ նշանակում է

¹ H. Я. Марр, Аркауи (монгольское название христиан), СПб., 1905.

² «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 281 (այսուհետև հիշատակարանների սույն ժողովածուն վկայակոչելու նմբ «ԺԳ դարի հիշատակարաններ», իսկ հաջորդ հատորը՝ «ԺԵ դարի հիշատակարաններ», համառոտությամբ նշելով նաև վերջինիս Ա, Բ, Գ հատորները:

³ Սամուել Անեցի, Հավաքմունք ի դրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 158—159 [այսուհետև՝ Սամուել (շարունակող)]:

մեծ) և Խաչե Թուղայ (նաև՝ Հաչի Թաղա) ավազանին: Հեր քաղաքի մոտակայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում սպանվում է Ալի-Փաղիշահը և Հուսան-Բուզուրգը խառն է հուշակում Հուլավուի սերնդից Մուհամմեդ անունով մի մանուկի՝

1335—1336 թթ. տեղի ունեցած գահակալական այս կռիվների հետևանքով, ինչպես տեսանք, մեկը մյուսին հաջորդեցին մի շարք սիրականներ, որոնք կամադուրկ դրածոներ էին իշխանության ձգտող քոչվոր ցեղապետների ձեռքին:

Ջելաիրյան Հասան-Բուզուրգի ու նրա կամակատար Մուհամմեդ խանի հաղթանակից հազիվ մեկ տարի էր անցել, երբ կրկին քաղաքական պայքարի հրապարակ իշան Չորանյանները: Մոնղոլական այս գերդաստանը իլխանության կյանքում կարևոր դեր ստանձնեց Ղազան խանի ժամանակ, երբ 1295 թվականին ամիր Չոբանը դարձավ նրա կուսակիցներից մեկը, իսկ քիչ հետո՝ Օլջայթու խանի ժամանակ, գրավեց գլխավոր զորահրամանատարի պաշտոնը: Մանուկ հասակում խան հուշակված Աբու-Սալիդի իշխանության առաջին տարիներին պետության ղեկը փաստորեն գտնվում էր ինքնիշխան ամիր Չոբանի ձեռքին, որը ամենաբարձր պաշտոններն ու ամենաբարեբեր վիլայեթների կառավարչությունը հանձնած լինելով իր որդիներին ու մերձավոր ազգականներին, հասույթների մեծագույն մասը յուրացնում էր ինքը՝ դատարկ թողնելով պետական գանձարանը: Դրությունը փոխվեց, երբ Չորանյաններից դժգոհ քոչվոր ավազանու սադրանքով Աբու-Սալիդը թշնամական դիրք գրավեց իր զորահրամանատարի նկատմամբ: 1326 թվականին պատերազմական գործողություններ ծավալվեցին Չորանյանների դեմ. նրանք պարտություն կրեցին: Ամիր Չոբանն ու նրա հեղինակավոր կուսակիցներից շատերը սպանվեցին այդ պայքարի ընթացքում, մի մասն էլ աղատվեց՝ ժամանակավորապես հեռանալով երկրից՝

1338 թվականին Չոբանի հանգուցյալ Թամուրտաշ որդու անվամբ հրապարակ իշավ մի գործիչ (արևելագիտության մեջ հայտնի է Կեղծ-Թամուրտաշ անունով), դաշնակցեց իսկական Թամուրտաշի որդի Հասան-Քուչուկի (քուչուկ նշանակում է փոքր) հետ և արշավեց Հասան-Բուզուրգի ու Մուհամմեդ խանի դեմ: Խանը սպանվեց, Ջելաիրյան Հասանը փախուստ տալով, հաստատվեց արաբական Իրաքում: Ձեռքն սուտ Թամուրտաշն և որդին՝ շեխ Հասան, և սպանին զՄահմատ զանին, և այլ ոչ եղև կատարեալ զանուխին», — վերոհիշյալ անցուդարձերի մասին գրում է անանուն մի ժամանակագիր՝

Շուտով, սակայն, սրվում են Հասան-Քուչուկի և Կեղծ-Թամուրտաշի հարաբերությունները, որի հետևանքով հիմնականում սմբակակոխ են լինում Հայաստանի շրջանները: Մի հայ հիշատակագիր այսպես է բնորոշել այդ ժամանակաշրջանը. «...ի թուականիս Հայոց 991 (1338), ի ժամանակս որ ոչ զան կայր և ոչ սուլտան, և աշխարհս էր իբրև զնաւ յերբման, և քրիստոնեայք էին հալածական և փախտական».

⁴ Տե՛ս «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Ձմառի վանքի մատենադարանին», կազմեց Մեսրոպ վրդ. Քեհիշյան, միաբան Ձմառի, Վիեննա, 1964, էջ 579:

⁵ Տե՛ս А. Али-Заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIX вв., Баку, 1956, էջ 287-288 (այսուհետև՝ Али-Заде):

⁶ «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հատ. I, Երևան, 1951, էջ 110 (այսուհետև՝ Մանր ժամանակագրություններ):

Զի էլ ոմն անուն Դամուրտաշ,
 Եւ արար զազգս մեր ի մաշ,
 Եւ Քրիստոս եւ նմա մահու հաշ,
 Եւ եղև յաշս մեր հրաշ.
 Քրիստոսի անմահին վաշ,
 Որ արար զնա լաշ»⁷:

Հասան-Քուչուկը պարտության մատնելով Թամուրտաշին, Չոբանյան ղինաստիայի տիրապետության տակ է առնում մոնղոլական իշխանության մեծագույն մասը՝ Հյուսիսային Իրանը, Պարսկական Իրաքը, Ատրպատականը և գրեթե ամբողջ Հայաստանը: Լինելով անսահմանափակ իշխանության տեր մի բռնակալ, Հասան-Քուչուկը, այնուամենայնիվ, գերադասում է կառավարել Հուլավու խանից սերված որևէ գահակալի անունից:

Չոբանյաններն ու Զելաիրյանները պատերազմեցին նաև հաջորդ տարիներին: Հայ ժողովրդի մի մեծ հատվածի համար ծանր հետևանքներ ունեցավ հատկապես Հասան-Քուչուկի արշավանքը դեպի Դիարբեքիր, ուր հաստատվել էր Զելաիրյանների կուսակից խաչե թուղայր: Հետապնդելով փախուստի դիմած հակառակորդին, Չոբանյանների բանակը մտավ Մշո դաշտ, ավերեց, կողոպտեց ու գերեց ճանապարհին ընկած քաղաքներն ու գյուղերը: Այս դեպքերի մասին ուշագրավ գրանցում է կատարել Սարգիս գրիշ 1340 թվականին շարադրած մի հիշատակարանում. «Եւ ով կարէ պատմել զանօրենութիւնս նոցա, զոր արարին և գործեցին, քանզի բազում գաւառս գերեցին և աւերելով կործանեցին, և զինչս արդիւնաց զամենայն յափշտակեցին, և զամենեսեան քրիստոնեայք կողոպուտ արարին՝ մերկ և բոկ և ոչ թողին ոչ մի ինչ լի վերայ անձանց քրիստոնէից. այլ զանասունս տաւարաց շուկա առեալ տարան՝ զոչխարաց և ղեզանց, կովուց և զցուց և զերկվարաց. դհանդերծս ի յանձնէ մերկացուցին... Որ երեկ տանն տանուտէր (էր) և ամենայն իրօք լի, այսօր բեկեալ սրտիւ և տըրտմեալ... ի վերայ մոխրոյ նստեալ»: Գրիշն այնուհետև հայտնում է, որ այդ անօրենները դատարկեցին հացի բոլոր ամբարներն ու սրով նահատակեցին 100 մարդ⁸:

Հասան-Քուչուկը արշավեց նաև Զելաիրյանների Արևմտյան Հայաստանում գտնվող տիրույթների վրա: Գրավեց էրզրում քաղաքը և մեկ ամսից ավելի մնալով այնտեղ՝ մեծ գումարներ կորզեց բնակիչներից: Իսկ 1343 թվականին նա արշավեց Սեբաստիա և այլ վայրեր⁹:

Հարկ է նշել, այնուամենայնիվ, որ Հասան-Քուչուկին հաջողվեց փոքր-ինչ մեղմել հպատակ ժողովուրդների ծանր վիճակը և գահակալական բազմամյա պատերազմներից հետո պայմաններ ստեղծել քայքայված տնտեսության վերականգնման համար: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ մի շարք հայ հիշատակագիրներ դրվատանքով են խոսել նրա մասին¹⁰:

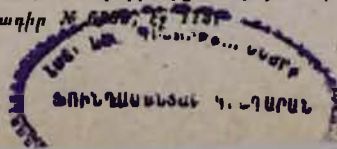
Հասան-Քուչուկը 1344 թ. դեկտեմբերի 15-ին խեղդամահ արվեց իր կնոջ կողմից: Վճռական մարտերից հետո իշխանությունը գրավեց Հասանի

⁷ ԺԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 306:

⁸ Նույն տեղում, էջ 324:

⁹ Տե՛ս Առս-Յաթե, նշված աշխատությունը, էջ 331, ԺԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 334:

¹⁰ ԺԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 331, ձեռագիր

եղրայր Մելիք-Աշրաֆը։ Սա դահսուկա հուշակեց նուշիրվան-ի Ադել կոչված մի խամաճիկ խանի (հայերի կողմից կոչված՝ էղիլ Շրվան), միանձնյա թագավորեց 13 տարի և անլուր բռնությունների ու ահարկությունների դաժան քաղաքականությամբ գերազանցեց իր բոլոր նախորդներին։

Բոլոր սկզբնաղբյուրներն անխտիր Աշրաֆին ներկայացնում են որպես նենգ ու արյունարբու կեղեքիչ, որ զրկում ու հարստահարում էր ոչ միայն աշխատավոր ժողովրդին, այլև առանց դատ ու դատաստանի բանտերն էր նետում տիրող դասակարգի շատ ներկայացուցիչների՝ պետական պաշտոնյաների, ֆեոդալական վերնախավին պատկանող անձանց ունեցվածքը հափշտակելու համար։ Անշուշտ ավելի ծանր էր հայ հպատակների վիճակը, որոնք կեղեքվում էին նաև իրենց հավատքի համար։

Աշրաֆը ծանր հարված հասցրեց հայ ֆեոդալական երեմանի հզոր գերդաստանների տկար և ուժասպառ պայազատներին։ Տուժեցին հատկապես Զաքարյանները, որոնք շարունակում էին իշխել Անիի և Բջնիի շրջակայքում։ 1350-ական թվականներին Աթաբեկ Շահնշահ Գ իշխանը զրկվեց իր բոլոր տիրույթներից։ Անիի գրավման ու ավերման մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում ներսես գրիչը. «Ջօրքն տաճկաց բազմացեալ ամբոխիւք հասին գաւառն քաղաքին Անույ։—Եւ զաղետս և զոր ինչ արարին ի վանս և ի գեաւղս և ի գաւառս ո՞ր բերան պատմէ, կամ ո՞ր լեզու խոսի... Սատակեցին առաջի ծնողաց զտղայսն և առաջի տղայոց զծնողսն։ Եւ զորս ըմբռնեալ՝ տանէին գերիս՝ բանդից և տանջանաց մատնեալ, որոց՝ զլուխ աթապակ և մեծ սպասալար Շահնշահ, որ հազիւ կարապ զերծանիլ ի ձեռաց թըշնամեացն»¹¹։

Բջնի ամրոցի գրավման պատմությունը թի ժամանակս բռնակալութեան Մելիք-Աշրաֆին» փորագրված է Աթաբեկ Շահնշահի անունից կազմված արժեքավոր մի արձանագրության մեջ. ըստ այդմ Աշրաֆի հրամանով Բջնի քաղաքը բռնագրավված ու հանձնված է եղել Հաճիբեկ անունով մեկին, որ «զքաղաքս ի հիմանց քակեց, ու շատ յանուանի մարդ ի խուր քաշեց, ու զեկեղեցիքս տապալեց, ու զերկիրս ի շորս դիաց անբնակ արար ու ղերիստոնէք անխնայ կոտորեաց»¹²։ Աշրաֆի սպանությունից հետո Շահնշահին հաջողվում է վերանվաճել Բջնին ու շինարարական որոշ աշխատանքներ կատարել այնտեղ, իսկ Անի քաղաքն իր շրջակայքով այլևս չի ազատագրվում և մնում է օտար զավթիչների ձեռքին։

Դժնդակ այս պայմաններից փրկվելու ոչ մի հեռանկար չունենալով, երկրից արտագաղթում էին ֆեոդալական վերնախավին պատկանող անձինք, քայքայվող քաղաքների բնակչությունը՝ առևտրականներ և արհեստավորներ։ «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունն» գրվածքի անհայտ հեղինակի տվյալներով Ոսկե Հորդայի խան Զանիբեկի իշխանության տարիներին (1342—1357) «Երկիրը (իմա՝ Ոսկե Հորդան) ծաղկում ապրեց, որովհետև Մելիք-Աշրաֆի ճնշումների հետևանքով եկան այնտեղ հաստատվեցին Թավրիզի, Սերահի, Արդեբիլի, Բայլականի, Պարտավի և Նախիջևանի խոջաներից շատերը»¹³։

¹¹ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 112 (Մատենադարան, ձեռագիր № 6764, էջ 264ա)։

¹² Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 273—274, «Վիմական տարեգիր», էջ 169—170։

¹³ В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, М.-Л., 1941, էջ 101։

Պետք չէ տարակուսել, որ տրտազաղթողների մեծագույն մասը հայ վաճառականներ և արհեստավորներ են եղել, որոնք ղուրս գալով ինչպես վերահիշյալ քաղաքներից, այնպես էլ Անիից, Բարեդղից, Բերկրիից, Արճնշից և այլ վայրերից՝ հաստատվեցին Ոսկե Հորդայում (մասնավորապես Ղրիմի թերակղզում), ինչպես նաև հարևան ու հեռավոր այլ երկրներում։ Պատահական՝ չէ, որ Մելիք-Աշրաֆի տիրապետության տարիներին ընդօրինակված մի շարք ձեռագրերի հիշատակարաններում կան ուշագրավ տեղեկություններ բռնությունների, ահաբեկումների և պատերազմական գործողությունների հետևանքով հայրենի երկրից փախուստ տված և օտար ափերում խարխախեցած հայերի մասին¹⁴։ Քաղաքների տնտեսական կյանքի հետադիմության, արհեստագործության ու առևտրի անկման և քաղաքային բնակչության արտագաղթի հետևանքով տեղի էր ունենում արհեստագործության երբեմնի զարգացած կենտրոնների գյուղականացման պրոցես։ Համդուլլահ Ղազվինին հիշատակում է բազմաթիվ բնակավայրեր, որոնք առաջ քաղաքներ էին, բայց իր ժամանակ գյուղերի շարքն էին անցել¹⁵։

Անտարակույս, մեծ չափերի էր հասնում նաև գյուղական վայրերի բնակչության արտագաղթը։ Պաշտոնական փաստաթղթերի օրինակելի ձևեր պարունակող «Դաստուր ալ-Քաթիր» ժողովածուի մեջ, որ կազմել է Մոհամմեդ իբն Հինդուշահ Նախիջևանցին, տեղադրված է նաև մեծաթեք մի բողոքագիր, ներկայացված Սուլթան Ուլեյսին՝ մի խումբ գյուղացիների կողմից։ Բողոքագրում ասված է, որ մեծ ամիրների ու բարձրաստիճան այլ անձանց կողմից աղքատության հասցված թշվառ մարդիկ թողնում են հարյուրամյա իրենց տնտեսությունները, լքում ժառանգած կամ ձեռք բերած փոքր մուլքերը և հեռանում են այլ վայրեր¹⁶։ Արտագաղթի այս պրոցեսն, իհարկե, նոր չէր սկիզբ առել, սակայն Չոբանյանների իշխանության տարիներին շատ ավելի լայն ծավալ ստանալով, պատճառ դարձավ մի շարք նահանգների ու շրջանների տնտեսական քայքայման ու հետադիմության։

Պարսկական աղբյուրների համաձայն, Մելիք-Աշրաֆի դաժան յուժը թոթափելու համար, Թավրիզի բնակիչները մի պատգամավորություն են ուղարկում Ոսկե Հորդայի տիրակալ Ջանիբեկ խանի մոտ։ Մոռյալ գույներով նկարագրելով իրենց անելանելի կացությունը, նրանք աղերսում են արշավանք կազմակերպել Աշրաֆի դեմ և իրենց աղատել տառապանքներից։ Պատեհ առիթից օգտվելով, 1357 թվականի սկզբներին, ռազմական մեծ պատրաստությամբ, Ջանիբեկը ներխուժում է Ատրպատական։

Մելիք-Աշրաֆի զորքերը լքում են իրեն և նա միայն երկու ծառաների ուղեկցությամբ մազապուրծ փախչում է Մարանդ, ապա՝ Խոյ, սակայն բռնվում և հանձնվում է Ջանիբեկին։ Երբ Աշրաֆին տանում էին Թավրիզի փողոցներով, տանիքներ բարձրացած բնակչությունը մոխիր և ավազ էր նետում նրա վրա, պատկերելով նրա կառավարչության ներքո անապատ դարձած երկիրը։ Եվ այսպես, անփառունակ, զահազրկվում ու սպանվում է

¹⁴ Տե՛ս «Դ դարի հիշատակարաններ», էջ 346, 389, 390.

¹⁵ Տե՛ս *И. П. Петрушевский, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков*, М.-Л., 1960, էջ 96.

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 278:

Մելիք-Աշրաֆը, որի անունը վերածվեց հասարակ անվան, խորհրդանշելով՝ արյունոտ ու դաժան բռնակալի¹⁷։

1357 թվականը, այսպիսով, նշանավորվում է Չորանյան դինաստիայի անկումով։

* * *

Ոսկե Հորդայի խան Ջանիբեկը երկար շմնաց Թավրիզում։ Նվաճված երկրամասերի կառավարիչ կարգելով իր Բերդիբեկ որդուն, նա նույն՝ 1357 թ. ճանապարհվեց դեպի Դաշտ-ի Ղիչաղ։ Բերդիբեկը նույնպես, լուր ստանալով հոր հիվանդության, կամ ըստ այլ տվյալների, իր իսկ մեղսակցությամբ դավադրաբար սպանվելու մասին, շատ շնչացած վերադարձավ Դաշտ-ի Ղիչաղ։ Իշխանությունը Թավրիզում անցավ մեծ հեղինակություն վայելող ամիր Ախիջուբի ձեռքը, որի շուրջ համախմբվեցին Աշրաֆի ժամանակ բարձր պաշտոններ գրաված մի շարք ամիրներ՝ շարունակելով հպատակ ժողովուրդների խոշտանգման նախկին քաղաքականությունը։

1358 թ. գարնանը Ախիջուբի դեմ արշավանք է կազմակերպում Ջելաիրյան Հասան-Բուզուրգի որդի Սուլթան Ուվեյսը, որը 1356-ին հաջորդել էր հանգուցյալ հորը։ Մեկ տարի տևող պատերազմական գործողություններից հետո, որոնք տեղի էին ունենում Թավրիզում, նախիջևանում, Ղարաբաղում և երկրի այլ շրջաններում, Ուվեյսը կատարյալ հաղթանակ է տանում, միավորում է Ջելաիրյանների ու Չորանյանների տիրույթները և իր աթոռանիստը Բաղդադից տեղափոխում է Թավրիզ։

Տարբերվելով Չորանյան տիրակալներից, որոնք գերադասում էին անվանապես պահպանել մոնղոլական իշխանությունը՝ գահը հանձնելով Չինգիզ խանից սերված անուժ ու կամազուրկ որևէ իլխանի, Ջելաիրյանները վերացրին խամաճիկ խաներ կարգելու ավանդույթը, այսինքն, վերջ տվեցին իլխանությանը նաև իրավապես, և իրենց հայտարարեցին «սուլթան»՝ ինքնիշխան տիրակալ։

Սուլթան Ուվեյսի իշխանության տարիներին Ջելաիրյանների լայնածավալ պետության տնտեսական կյանքում նկատվում է աշխուժություն. ինչ-որ չափով սանձվում են քոչվոր ցեղապետների ու հարկահան պաշտոնյաների անլուր չարաշահումները և որոշ պայմաններ է ստեղծվում խաղաղ աշխատանքի համար։ Հարկ է նշել, սակայն, որ քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ հալածանքները չեն դադարում իսպառ։ Այդ տարիներին Հայաստանի տարբեր շրջաններում շարադրված հիշատակադրանքների մեջ այդ մասին գտնում ենք մի շարք վկայություններ։ Մեկը հայտնում է, որ «ժամանակս դառն ու փախուստ էր», «հալածում էր քրիստոնեից», մեկ ուրիշն լավելացնում, որ «յանօրինաց բռնութենէ խիստ ի նեղութիւն կայեաքօ և այլն»¹⁸։

1364 թ. գահը գրավելու անհաջող փորձ է կատարում Մելիք-Աշրաֆի Թամուրտաշ որդին, որ Ջանիբեկի արշավանքից հետո տարվել էր Ոսկե Հորդա։ Օգտվելով այդ երկրի ներքին խռովահույզ վիճակից, Միջին Ասիայի

¹⁷ Տե՛ս «Ժն դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 335, 465 և այլն։

¹⁸ «ԸՂ դարի հիշատակարաններ», էջ 450, 458, 489։

վրայով նա անցնում է Շիրազ, ապա հայտնվում Արծկեի շրջանում ու պատրաստվում ապստամբություն բարձրացնել Զեյախրյանների դեմ: Սակայն ձերբակալվում է, հանձնվում Սուլթան Ուլեյսին ու սպանվում¹⁹:

Սուլթան Ուլեյսը վախճանվեց 1374 թ. հոկտեմբերի 10-ին: Նրան հաջորդեց Հուսեյն որդին՝ գինեմուլ ու շվայտ մի անձնավորություն, որը պետության կրկրամասերը բաժանեց իր եղբայրների միջև ու թուլացրեց երկրի ռազմունակությունը:

1375—1376 թթ. մի քանի ամսով Թավրիզը գրավում է Սալահանի, Ֆարսի ու Քիրմանի տիրակալ Շահ-Շուշան՝ Մուղաֆֆարյան դինաստիայից: Երկրի տարբեր շրջաններում գլուխ են բարձրացնում քուվոր ցեղապետերը, որոնք հրաժարվելով Զեյախրյաններին ենթարկվելուց, դուրս են գալիս մեկը մյուսի դեմ, ասպատակում հարևան շրջանները: Ոստանի հայ բնակչությունն, օրինակ, 1377 թ. մեծ զրկանքներ է կրում քրդերի խժոժություններից. «Բազումք ի քրիստոնէից սրախողող են ի քրդէն»,—գրում է այդ մասին հիշատակագիրը:

Կենտրոնական իշխանության դեմ դուրս են գալիս նաև թուրքմենական Կարա-կոյունլու կոչվող ցեղախմբի առաջնորդներ Բայրամ-խոջան և Կարա-Մուհամմեդը: Այս ցեղախումբը Հայաստան էր գաղթել իլխան Արղունի ժամանակ (1284—1291) և քուվորական կենցաղով բնակություն հաստատել Արածանիի վերին հոսանքներում՝ մասնավորապես Բաղրևանդում ու Քաջբերունիքում (Քերես նաև Նախիջևանի շրջանում): XIV դարի 40-ական թվականներից սկսած նրանք ղգալի ռազմական ուժ ունեին և կաղմակերպում էին ինքնուրույն կողոպտիչ արշավանքներ: 1343 թ., օրինակ, Կարա-Հասան ցեղապետի գլխավորությամբ, նրանք ասպատակել էին խլաթի շրջանը²⁰: 1377—1378 թթ. Սուլթան Հուսեյնը պատժիչ արշավանք է կաղմակերպում կարա-կոյունլուների դեմ. սրանք պարտություն կրելով, պարտավորվում են վճարել տարեկան հարկ՝ 20.000 գլուխ ոչխար²¹:

1382 թ. Սուլթան Հուսեյնի դեմ պայքար է սկսում իր եղբայր Արղաբիլի կառավարիչ Ահմեդը: Հուսեյնը պարտություն է կրում ու սպանվում: Գահակալական պայքարի հորձանքի մեջ են մտնում նոր ուժեր. Հուսեյնի զորահրամանատար ամիր Ադիլը օրինական սուլթան է հռչակում Ուլեյսի որդիներից Բայազիտին: Հրապարակ է իջնում նաև Բաղդադում հաստատված սրա եղբայր Շեյխ-Ալին: Գահի շուրջ ծավալված այս կռիվները պայմանավորված էին պետության բնույթով: Զեյախրյանների պետությանը, արևելյան մյուս բռնապետությունների նման բաղկացած էր տնտեսապես միմյանց հետ չշաղկապված ու էթնիկապես տարացեղ երկրամասերից, ենթակա էր ներքին բուռն փոթորիկների, մասնավորապես անվանի որևէ գահակալի մահվանից կամ ռազմական պարտությունից հետո:

Սուլթան Հուսեյնի սպանության և դրան հաջորդող քաղաքական անցուղարձերի մասին հակիրճ, բայց ստույգ ու վստահելի տվյալներ են գրանցել նաև հայ ժամանակագիրները. «Սուլտան Ահմատն,—գրում է նրանցից մեկը,—գերկու եղբարսն ոսլանեաց և ինքն նստաւ. սոլան զմեծամեծս հօր

¹⁹ Սամսել (շարունակող), էջ 169; В. Г. Тизенгаузен, Сbornик..., էջ 97:

²⁰ «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 334:

²¹ *Աղա-Յադե*, նշված աշխատությունը, էջ 338—339:

յւրոյ, և կորոյս զամենեան: Եւ եղբայրն շարժեցաւ ընդ նմա ի պատերազմ... և կոտորեցին երկոքին զօրքն ի դաշտին Արտաղու, և ցրուեցան զօրքն»²²:

Ահմեդին, ի վերջո, հաջողվում է պարտութեան մատնել իր դեմ ծառացած եղբայրներին՝ դաշնակցելով Կարա-Մուհամմեդի հետ ու հենվելով Կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղախմբի զինական ուժերի վրա: Միջդինաստիական այդ պայքարից Զեյախրյանները դուրս են գալիս խիստ թուլացած: Երկրի տարբեր մասերում գլուխ են բարձրացնում ցեղախմբերի ավագները, ծառանում կենտրոնական իշխանության դեմ, հրաժարվում հարկատվությունից:

Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում իր միահեծան տիրապետությունն է հաստատում Կարա-Մուհամմեդը, որին մի շարք հայ հիշատակագիրներ կոչում են իրենց երկրի «ձեռնակալ» կամ «երկրակալ»: «Ձար և դառն և պիղծ աւերարար երկրի» կոչվող այս բռնապետը 1385—1386 թթ. ողբերգական կացության մեջ է դնում իր իշխանության տակ գտնվող հայ հպատակներին՝ կրոնական անլուր հալածանքներով: Նրա հրամանով Վանա լճի հյուսիսային շրջաններում ամբողջովին կամ մասամբ քարուքանդ են արվում 70-ից ավելի եկեղեցիներ, գերվում ու ոչնչացվում են մեծաքանակ ձեռագրեր: Կարա-Մուհամմեդին համեմատելով Նաբուգոդոնոսոր Բ-ի հետ, որ հնում գրավեց ու կործանեց Երուսաղեմը, խաչատուր անունով մի գրիչ ոտանավոր է հյուսում նրա չարագործությունների մասին.

Ի յութհարիւր թուականին,
Յերեսուն և հինգ սկսեալ ամին (1386),
Ի հայկազեան ազգի սեռին,
Ի նեղութեանց ժամանակին,
Ձոր. ալլադպիքն նեղէին,
Ձքրիստոնեայք նախատէին,
Ձկեղեցիսըն քակէին: ։
Ձոր մեղաւորս ի թիւ արկի
Եօթանասուն եկեղեցի,
Որ ի գաւառս էր Արծրունի.
Ձգրունս նոցա խորտակեցին,
Եւ զսեղանսն տապալեցին,
Եւ զհիմունս շարժեցին,
Ձկտակարանսն գերեցին²³...

Ֆեռուալական մասնատվածության և քուլտոր ցեղապետերի ինքնիշխանության հետևանքով սաստկանում է ժողովրդական զանգվածների ունեցրվումը և խորանում տնտեսության քայքայումը: Պետական գանձարկղ մոծվող հարկային գումարները տարեցտարի նվազում են և կենտրոնական իշխանության ռազմականությունը թուլանում է այն աստիճան, որ երկիրն անզոր է դառնում արտաքին թշնամուն դիմագրավելու:

Օգտվելով խառնակ այս վիճակից 1384 թ. վերջերին Դարբանդի ու Շիրվանի վրայով Ատրպատական է ներխուժում Ոսկե Հորդայի խան Թողթամիշը՝ 50 հազարանոց բանակով: Ապաշնորհ Սուլթան Ահմեդը առանց գիմադրու-

²² «ԺԴ դարի հիշատակարաններ», էջ 569, 597:

²³ Նույն տեղում, էջ 562:

Քյան փորձ կատարելու փախչում է Բաղդադ: Թողթամիշի զորքերը պաշարում են Թավրիզը՝ Քաղաքացիները մեկ շաբաթ հերոսաբար գիմադրում են, սակայն, ի վերջո, ընկնում են ու 1385 թ. հունվարի 5-ին բացում դարպասները թշնամու առաջ: Մայրաքաղաքն ավերվում ու կողոպտվում է. նույն բախտին էն արժանանում նաև Մարաղան ու շրջակա գավառները: Այնուհետև ընչաքաղց այդ-հրոսակախմբերը բաժանվում են երկու խմբի. մեկն անցնում է Մարանդի, նախիջևանի և Սյունիքի շրջաններով. «Երկիրն Սիւնեաց՝ երկոտասան գաւառս աւերեցին, դբաղումս սպանին և գերեցին»,—հայտնում է սրանց մասին Թովմա Մեծոփեցին²⁴: Սյունիքից անցնելիս Թողթամիշի զորքերը գրավում են Որոտան ամրոցը և հայրենազուրկ անում Սմբատ Օրբելյան իշխանին՝ ի վանեի որդուն: Մեծ ավերածություններ են գործում նաև Վայոց ձորում, ուր իշխում էր ի վանեի մյուս որդին՝ Գորգունը: Սա լրկվելով կալվածքներից վշտամահ է լինում: Տուժում է նաև Հովհան Որոտնեցին՝ Սյունյաց հին իշխանական տան տալապառներից մեկը, որին փորձում են ձերբակալել՝ «վասն հայրենեացն ժառանգութեան»: Որոտնեցին այդ ժամանակ դիմավորում էր Արևելյան Հայաստանի ամենախոշոր բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը՝ Սյունյաց համալսարանը: Խոլյա տալով թշնամիներից, մեծ գիտնականն իր 60 աշակերտների հետ միասին շրջում էր վայրից վայր՝ շարունակելով իր իմաստասիրական խորիմաստ դասախոսությունները: «Եւ սա,— գրում է նրան ուղեկցող աշակերտներից մեկը,— կամօքն աստուծոյ զերծաւ ի նոցանէ, Ի (Ջ) ամ բոլոր յայլ և յայլ տեղիս շրջէր աշակերտօք հանդերձ՝ կարդալով և ուսույանելով»²⁵:

Թողթամիշի երկու մասի բաժանված զորքերը միավորվում են Ղարաբաղում, ապա Շիրվանի վրայով վերադառնում Դաշտ-ի Ղփչաղ, իրենց հետ տանելով 200.000 գերի, որոնց մեջ կային և տասնյակ հազարավոր հայեր՝ Պարսկոհայքից, Սյունիքից ու Արցախից²⁶:

Թողթամիշը հազիվ էր հեռացել Անդրկովկասից, աշխատավոր ժողովուրդը դեռ չէր բուժել պատերազմական ծանր վերքերը, երբ Հայաստանն ու հարևան երկրները թալոսբաժնի դարձան նոր արհավիրքների՝ սկսվեցին կանկ-Թամուրի գլխավորությամբ կազմակերպված արշավանքները:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԼԱՆԿ-ԹԱՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ջաղաթայան երբեմնի հզոր պետությունը²⁷, որ միավորել էր միջինասիական երկրամասերը, XIV դարի կեսերին պառակտվել էր երկու հակամարտ մասերի՝ Մոգոլիստանի, ուր իշխում էր դեռևս քոչվորական կյանքով ապրող

²⁴ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաշորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 12, 98: Այսուհետև՝ Թ. Մեծոփեցի:

²⁵ Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանն այս դեպքերի ժամանակագրությունը հատուկ ջանքերով ընդլայնելով, շարժանքով, սխալմամբ Լանկ-Թամուրին է վերագրում Սյունիքի ավերածությունը, Որոտանի գրավումը և հարակից անցյուղարձերը, կարծելով, որ զրանք կատարվել են 1386 թվականի ընթացքում (տե՛ս «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի սլատմության», հատ. Գ, 1952, էջ 344—346):

²⁶ Տե՛ս Մամուել (շարունակող), էջ 171:

²⁷ Կոչվում էր Զինգիզ խանի Ջաղաթա որդու անունով, որին ժառանգություն էր տրվել Միջին Ասիան: